لفظن جي ڪهاڻي

چوڪنڊي نالو غلط يا برابر؟

ڪليم لاشاري

سنڌ ۽ بلوچستان جي ڪوهستاني علائقي ۾ پٿر جون گهڙيل قبرون، انساني نظرن جو ٽڪ ذور ڪندڙ واحد شيءِ آهن- پٿر مان جڙيل اهي قبرون علائقي جي اڻ- پائيندڙ نظاري کي ڪي قدر ئسڻ پسڻ جهڙو بنائن ٿيون. جتي پري پري تائين ڪنهن وسنو جو نشان نه هجي، اُتي اِهي خوبصورت قبرون پنهنجي عجيب ۽ حسين جڙاوت سبب ڏسندڙ کي حيرت ۾ وجهي ڇڏين ٿيون.

هرڪو سمجهي سگهي ٿو ته انهن جي اڏاوت ۽ جڙاوت تي جنهن قدر وقت صرف ٿيو هوندو يا سرمايو خرچ ٿيو هوندو ان جي پٺيان يا ته مضبوط مذهبي قاعدا ٿي سگهن ٿا يا تمدن جو زور- نه ته جيڪر ڪير ايڏي ساري تڪليف ڪٽي ۽ ڪشالا ڪڍي.

بلوچستان جي لسبيلي، گوادر ۽ خضدار ضلعن ۽ سنڌ جي دادو، ٺٽي، سکر حيدرآباد ۽ ڪراچي ضلعن ۾ اهڙين قبرن جا ڪيترائي قبرستان موجود آهن، جن جو تعداد لڳ ڀڳ ٻه سؤ ٿي.

اهڙين قبرن جو ذڪر سڀ کان اول يورپي سياحن ڪيو آهي، جن وٽ انهن عجيب گهاڙين لاءِ ڪو نالو نه هيو. يورپي سياحن کان پوءِ ڏيهي آفيسرن ۽ صحافين پڻ انهن متعلق مضمون لکيا آهن. اهڙي طرح پڙهيل ماڻهن جي ڏيان تي اهي حسين ۽ جميل قبرون آيون.

انهن ابتدائي تحريرن سبب پٿرن مان گهڙيل ان ڍنگ جي قبرن پٺيان "چوکنڊي قبرون" جهڙو نالو پيو. اهڙي طرح اهو نالو ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان استعمال ٿيندو آهي. ايتري قدر جو انهن متعلق لکيل واحد تحقيقي ڪتاب جو نالو پڻ "چوکنڊي قبرستان" آهي. جرمن خاتون جو لکيل اهو ڪتاب يورپ ۾ قدر جي نگاهن سان ڏٺو وڃي ٿو.

اهڙين قبرن جي معرض وجود ۾ اچڻ جي سببن متعلق ڪيترن ماڻهن جا جداگانه انداز آهن- ڪن انهن کي وچ ايشيائي ناتن سان لاڳو ڄاتو آهي ته ڪي انهن جي حسن کي گجرات جي ڪاريگرن جو محتاج ڄاڻائن ٿا. ڪن معتبر هستين جي نظرن ۾ اهو ڪم مشرقي يورپ جي ڪن قبيلن جي هجرت جو نتيجو آهي، ته وري ڪي عالم ايراني اثر طرف اشارو ڪندا نظر اچن ٿا- اها صورتحال واقعي دقيق نظري جي طالب آهي. پر في الوقت اسان جو موضوع اسان کي ان طرف لڙي وڃڻ جي اجازت نٿو ڏئي.

اڄوڪو موضوع سخن چوکنڊي نالو آهي، جيڪو غلط يا برابر استعمال ٿيندو آهي ۽ وڃي ٿو پاڙون پختيون ڪندو- ان کان اول جو اسان پٿرن مان گهڙيل قبرن کي 'چوکنڊي' مڃڻ ۽ سڏڻ شروع ڪيون، ٻه اکر ان مسئلي تي ڳالهائيندا هلون.

مشهور عالم هنري ڪزنس حيدرآباد ۽ ڪراچي جي وچ ۾ موجود پٿرن جي قبرن کي چوکنڊي سان موسوم ڪيو آهي. (1) جرمن خاتون سلومي زجاج پڻ سهولت خاطر چوکنڊي قبرستان ۾ موجود قبرن جهڙين سيني قبرن کي چوکنڊي سڏي ٿي. (2)

ممتاز حسن صاحب، پنهنجي دور جو مشهور صاحب ذوق ڪامورو هيو.

لفظ چوکنڊي متعلق رايا زير بحث آڻيندي چئي ٿو ته اهو عين ممڪن آهي ته چوکنڊي اول تعمير جي نموني جو ڪو نالو هجي پر بعد ۾ ان کي هڪ خاص جڳھ سان منسوب ڪري ڇڏيو ائين. (3)

عام رايو آهي ته سنڌي ۾ 'چو' مطلب چار ۽ ڪنڊا معنيٰ ڪنڊون يا ڏنيا. پر ممتاز حسن ان رايي تي وڏيڪ زور ناهي ڏنو. سندس خيال ۾ ان معاملي ۾ تحقيق جي ضرورت آهي.

حاڪم علي شاھ بخاري جي خيال ۾ چئن ڪنڊن واري قبر يا قبر مٿان اڏيل ڇتي کي چوکنڊي سڏين ٿا. بخاري صاحب فارسي مطلب جي حوالي سان چئي ٿو ته چئن پاسن کان گهڙيل يا ڪاڙل- سندن خيال ۾ اصل لفظ چوکنڊي آهي پر بگڙيل صورت ۾ چوکنڊي مروج ٿيو آهي.

بشير احمد جوکيو پنهنجي مختصر پر دلچسپ مضمون ۾ ان لفظ تي بحث ڪندي جنهن راءِ کي وزن ڏنو ان مطابق چوکنڊي مان مراد قبر آهي. هو چئي ته تربت، قبر، گهاڙي ۽ چوکنڊي ساڳئي معنيٰ جا مترادف آهن. اڪثي هلي هو مڃي ٿو ته لغوي حوالي سان چوکنڊي مان مطلب ٿيو چئن طرفن خال واري شيءِ.(4) علي احمد بروهي صاحب پڻ ان راءِ جو حامي آهي ته چوکنڊي مان مراد آهي چئني طرفن کان کليل- سندن خيال ۾ قبرستان ۾ تعمير ٿيل ڇتي جيڪا ٿنڀن تي بيٺل ٿئي ٿي ۽ کليل آهي، تنهن کي چوکنڊي چئجي.(5)

شيخ خورشيد حسن انهن قبرن متعلق ڪيئي مضمون تحرير ڪيا آهن. ان موضوع سان سندن وابستگي ان زماني کان هلي اچي جڏهن هو آثار قديمه جي کاتي سان وابسته هيا. ڊائريڪٽر جنرل ٿي رٽائر ٿيڻ کان پوءِ به هو ان موضوع تي نه صرف لکندا اچن بلڪ پڙهن به ٿا. هو چوکنڊي لفظ جي تاريخي استعمال متعلق ڳالهائيندي، ملير لڳ قبرستان ۾ ڄام مريد بن حاجي جي قبر تي تحرير لفظ چوکنڊي جي بنياد تي چون ٿا ته ان جو مطلب بيهي ٿو ته چوکنڊي ڪنهن جڳھ جو نالو آهي. (6)

آثار قديمه سان دلچسپي رکندڙ هڪ پراڻي

مشهور انگريز آفيسر جي چواڻي: پٿر مان گهڙيل قبرن کي عام طرح چوکنڊي سڏجي ٿو- هن صاحب ويهارو کن اهڙن قبرستانن جو ذڪر ڪيو آهي. (7)

مرزا ڪاظم رضا بيگ جي خيال ۾ چوکنڊي مدفون ماڻهن جي وطن جو نالو ٿي سگهي ٿو.(8)

صالح محمد سمون لفظ 'چوکنڊين' جو استعمال انهن خاص قسم جي قبرن لاءِ ڪري ٿو. (9)

ان تفصيلي ذڪر سان اها ڳالھ واضح ٿئي ٿي ته لفظ چوکنڊي يا چوکنڊي جن معنائن ۾ استعمال ٿئي ٿو اُهي ان لفظ جي حقيقي مفهوم جي ڪيترو به ويجهو چو نه هجن، پنهنجي اندر اعتماد جو عنصر نٿيون رکن.

ڪيئي مضمون ۽ مقالا انهن قبرن جي باري ۾ يا ان سان منعلق موضوع تي لکيا ٿا وڃن پر انهن مضمونن ۾ صاحبِ مضمون جي راءِ جي اظهار کان وڌيڪ ڪابه شيءِ نظر نه ٿي اچي- اهو ئي سبب آهي ته ڏنل راءِ سان ڪو به متفق نظر نٿو اچي، بهرحال ڪم هلائڻ لاءِ سهولت جي پيش نظر، حوالي طور تي انهن پٿرائين گهڙيل قبرن کي چوکنڊي جهڙيون قبرون (Chaukhandi Type) سڏين ٿا. (10)

چوکنڊي لفظ جي اصل حقيقت کي ڄاڻڻ لاءِ وڌيڪ سنجيدگي ۽ محققانه جستجو جي ضرورت آهي- ان کي گهڻو سولو ڄاڻي، ظاهر ۽ موجود مطلبن سان ڪم هلائڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي وئي آهي، پر اسان ڏٺوسين ته ايئن ڪم هلي ناهي سگهيو. عالمن توڙي عام ماڻهن ۾ ان متعلق اطمينان نظر نٿو اچي.

'واقعات دارالحڪومت دهلي' هن صديءَ جي پهرين ڏهاڪي ۾ شايع ٿيو. ان ڪتاب ۾ لفظ 'چوکهنڊي' جو استعمال ڪيئي هنڌن تي ملي ٿو. مثال طور:

"فخر جهان جي چوکنڊي: اِتي چوهٺ ٿنڀن جي ٺڪڻ ۾ هڪ چوکنڊي آهي جنهن اندر يعقوب بيگ، ايوب بيگ، فخر جهان جون قبرون آهن ۽ ٻاهر اسماعيل خان ۽ قمرالدين جي علاوه ٻيون به قبرون آهن. هيءَ چوکنڊي 16 مربع فوٽن جي آهي جنهن جون ٿنڀون 9 فوٽ اوچيون آهن." (11)

ٻئي هنڌ سيعده بيگم جي چوکنڊي جو ذڪر آهي "جنهن جي وچ ۾ نم جو وڻ آهي."(12)

هت لفظ چوکنڊي 'احاطي' يا حاطي جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيو آهي. خود محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ چوکنڊي جي معنيٰ ڏيندي لکيو آهي "چار ديواري جنهن مٿان ڇت نه هجي" (13)

ڊاڪٽر صاحب جن لکن ٿا ته سنڌ جي سماجي روش مطابق "اهڙي احاطي کي جيڪو احترام خاطر ڪنهن عالم معتبر، نمازي يا شهيد جي قبر جي چوڌير ٺهرايو وڃي ٿو جنهن سان ان جاءِ جو تقدس وڌي تنهن کي چوکنڊي سڏجي ٿو. ايئن چوکنڊي پاڻ ڪا قبر يا قبو ناهي پر چار ديواري آهي." (14)

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي مضمون ۾ ان ڳالھ تي مقرر زور ڏنو آهي ۽ چوکنڊي جي مطلب سمجهائڻ لاءِ ڪا ڪسر ناهي ڇڏي. ڳالھ اتي ختم ٿئي

ها تہ چگو هيو پر اسان جي سامهون اهڙا ڪيترا مثال آهن جن مان خبر پئي ٿي تہ اهڙي چار ديواري کي سنڌ جا ماڻهو 'رانڪ' سڏين ٿا نہ ڪہ چوڪنڊي.

مال ماڙي جي مقام/ قبران ۾ چند قبرن جي چوڌير چار ديواري ٺهيل آهي- اوڀر طرف دروازي جي جاءِ اتس ۽ اولهہ ۾ محراب. در جي ڪھي ٻانهي تي تحرير آهي:

"راڪ ڪلورو دين محمد رادو ڪلو" (15)

تحرير ۾ صورتخطي ۽ هجي جون خاميون ٻن سببن ڪري آهن. ۽ اهو في الوقت اسان جو موضوع ناهي. ڏسڻو صرف اهو آهي تہ تحرير جو مقصد ڇا آهي.

ڪلهوڙي دين محمد جي رانڪ ڪو اڪيلو مثال ناهي.

ساڳئي طرح ٺٽي واري قبرستان ۾ جنهن کي ملڪ طوطا جو مقام بہ سڏين ٿا ۽ عام طرح Baluch Tombs جي نالي سان موسوم آهي، هڪ حاطي جي سردر تي پڻ 'رانڪ' تحرير آهي.

ديہ راج ملڪ ۾ 'قدمن واري مقام' ۾ هڪ خوبصورت ڪٽهڙي تي، جيڪو قبرن جي چوڌير ڦريل آهي، "رانڪ راڏو بن ملير" لکيل ملي ٿو.

غيبي چانڊيہ، ضلع لاڙڪاڻي ۾ چانڊيہ قبيلي جي نوابن جي قبرستان ۾ نوابن جا قبا ۽ قبرون آهن، قبرن کي چوڌير ننڍيون چوڏيوارون نڪتل آهن. ان قبرستان کي ڪني نسلن کان، ان نسبت سبب سڏين ٿي "رانڪن وارو" ٿا.

دادو، ٺٽي ۽ ڪراچي ضلعن ۾ آباد ڳوٺاڻن وٽ رانڪ لفظ جي معنيٰ پوري طرح واضح آهي. اهو ڪو عالمانہ ڳجهہ ناهي جنهن کي پروڙڻ لاءِ ڪنهن وڏي علم جي ضرورت پئي.

قبائل ۾ مروج ۽ مستعمل هئڻ جي بنياد تي خود تاريخي شاهدين مان خبر پئي ٿي تہ قبرن جي گرد تعظيم لاءِ اڏيل چار ديواري کي رانڪ چون ٿا. ان صورتحال ۾ ڊاڪٽر صاحب جن جي ڏنل راءِ سان اتفاق ڪرڻ ممڪن ناهي. مٿي ڏنل مثال هڪ وڏي ايراضي تي مشتمل علائقي جا آهن، جن ۾ موجود مختلف رانڪن جو دور هڪ ٻئي کان گهٽ ۾ گهٽ بہ سو سالن جي وڇي تي آهي. جنهن مان ان لفظ جي ساڳئي معنيٰ ۾ مسلسل ۽ مستقل استعمال جي پڪ پئي ٿي.

سنڌ سان متصل بلوچستان جي لس ۽ ٻيلي واري علائقي ۾ پڻ اهڙيون چار ديوارون ملن ٿيون. مقامي طور تي جن کي حديره (حاضره؟) سڏين ٿا.

هاڻي ڏسجي تہ لفظ چوڪنڊي يا چوڪنڊي تاريخ ۾ ڪيئن ۽ ڪهڙي معنيٰ ۾ استعمال ٿيو آهي.

طبقات اڪبري ۾ سورت جي قلعي جي ذڪر ۾ چوڪنڊي جو لفظ اچي ٿو "بر هر برج قلعہ چوڪنڊي ساختہ اند، ڪہ بزعم فرنگيان، آن مخصوص پرتگاليست. فرنگيان، چون بجنگ واجدال مانع عمارات حصار نتوانستند آمد، مبلغهامي ڪلي قبول ڪردند، ڪہ اين چوڪنڌي ساختہ نشود. خداوند خان، برغم فرنگيان سمت ور زيده، دست روبر ملتمس آنجماعت زده، عمارت چوڪندي را باتمام رسانيد." (16)

خواجہ نظام الدين سورت جي قلعي کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ جي خداومد خان جي ڪوشش جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ "باوجود فرنگي جي لالچ ڏيارڻ جي خداوند خان قلعي جي هر برج تي، پرتگالين جي نوع جون چوڪنڊيون تعمير ڪرائي ورتيون."

ملا بدايوني پنهنجي تاريخ ۾ چوڪنڊي بجاءِ 'غرفہ' يعني بالائي طبق يا مٿئين ڪوٺي جو اکر ڪتب آندو آهي. (17) ان مان اندازو ٿئي ٿو تہ چوڪنڊي ڪنهن قسم جو ڇاپرو هوندو جيڪو برجن مٿان تعمير ڪيو ويندو هيو.

تاريخ فرشتہ ۾ ساڳيو ذڪر آهي. "خداوند خان آڇ جي جواب ۾ چيو: سلطان جي ڪري مون کي دولت جي ڪا پرواهہ ناهي. آخر فرنگين چيو تہ جي ننڍو مڙين تہ هي مال دولت بہ رک، بيشڪ ٺاهہ بہ پر چوڪنڊي پرتگالي شڪل جي نہ هجي. خداوند خان چيو ان جي ابتڙ ڪندس. ثواب جي اميد تي انهيءَ شڪل جي ٺاهيندس ۽ جوناڳڙهہ مان ڪافي ننڍيون وڏيون توبون جن کي سليماني چوندا هيا، گهرائي ڪوٽ مٿان رکيون." (18)

عبدالحميد لاهوري، شالامار باغ جو ذڪر ڪندي ٻڌائي ٿو تہ باغ جي هر ڪنڊ تي برج قائم آهي جنهن مٿان اٺ ڪنڊي ڪوٺي تي ڳاڙهي پٿر جي اڏيل چوڪنڊي آهي.

"در هر ڪنج اين باغ برجي است مشتمل بر مثمن طبقہ گنبذي و بالائي آ چوڪهنڌي هشت پهلو ازسنگ سرخ."(19)

شالامار باغ ۾ اهي چوڪنڊيون هر عام ۽ خاص جي نظاري جو سامان پيدا ڪن ٿيون. تاريخي حوالن کي پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ اهي ڇٽيون (Canopies) ئي آهن جن کي چوڪنڊي/ چوڪنڊي سڏجي ٿو.

فارسي لغت ۾ آيل معنيٰ پڻ تاريخي شاهدين جي پوئيواري ڪري ٿي. لغت نامہ دهخدا ۾ آهي:

"عمارت بالائي بام ڪہ از چهار طرف دروازه داشتہ باشد و اصل اين ڪلمہ هندي است مرڪب از چو بمعنيٰ عدد چهار و ڪهند بڪاف مخلوط الهاءَ بمعنيٰ حصہ و طرف وياي نسبت و معنيٰ ترڪيبي آن چيزي باشد ڪہ بچهار طرف نسبت داشتہ باشد و بمعنيٰ ماخوذ مجازي است ڪہ شهرت گرفتہ:

سپهر از سر افرازيش درحساب
ز چوڪنديش سايہ بہ آفتاب" (20)

چوڪنڊي لفظ اصل ۾ مرڪب آهي 'چو' ۽ 'ڪنڊ' جو جنهن جو مطلب آهي مٿان اڏيل، جنهن کي چوطرف در هجن. فرهنگ آنند راج ۾ سعيد اشرف جو شعر آهي:

چوڪندي شڪوهش اگر سايہ افڪند
فيل سپهر شانہ بد زد دبزير بار.

ڏنل شعرن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ چوڪنڊي ڪا اهڙي عمارت آهي جنهن جو سايہ يا ڇانءُ مٿان رهي ٿو.

قديم آثارن جي حوالي سان چوڪنڊي جو لفظ گهٽ ۾ گهٽ ٻن هنڌن تي اڪريل ملي ٿو، جنهن سان ان جي معنيٰ سمجهڻ آسان آهي.

ملير ۾ موجود قبرستان ۾ جام مريد جي قبر تي جيڪا عبارت ڪنده آهي اها نهايت دلچسپ آهي.

"جام مريد بن حاجي صاحب چوڪندي"

ڪن ان تحرير جي بنياد تي اهي مفروضہ قائم ڪيا تہ قبر آهي جام مريد بن حاجي صاحب جي ۽ چوڪندي آهي جڳهہ جو نالو. قديم آثارن جو مطالعو جنهن قسم جي توجہ ۽ احتياط جو طالب آهي، اهو نہ ملڻ جي صورت ۾ اهڙي حالت پيدا ٿيندي آهي.

ان تحرير کي غور سان ڏسڻ سان معلوم ٿيندو تہ 'جام مريد بن حاجي' ۽ 'صاحب' جي وچ ۾ وٿي آهي. اها وٿي 'صاحب' کي تحرير جي مهڙين حصي کان ڌار ڪري ٿي ۽ ڪيس چوڪنڊي سان ملائي ٿي.

هاڻي پڙهڻي ٿيندي 'جام مريد بن حاجي صاحب چوڪنڊي' يعني 'جام مريد بن حاجي چوڪنڊي وارو' جام مريد جي قبر مٿان هڪ عاليشان چوڪنڊي اڏيل آهي. ان چوڪنڊي هيٺان جام مريد جي ٻين عزيزن جون قبرون پڻ آهن.

'صاحب چوڪندي' ۾ 'ب' ڪثر اضافت ذريعي چوڪندي سان مليل آهي، تحرير کي غور سان ڏسڻ سان معلوم ٿيندو تہ "صاحب" ۾ "بہ" کي جيڪا اٿي آيل آهي ان جو معاملو تانيث نہ بلڪ آواز سان آهي. آواز ذريعي ڪثر اضافت کي ظاهر ڪيو ويو آهي. اهڙي طرح صاحب جو تعلق چوڪنڊي سان قائم ڪندي معنيٰ کي سولو بڻايو ويو آهي. زير يا ڪثر اضافت ذريعي ٻن لفظن کي پاڻ ۾ ملائڻ جي روش عمومي آهي، جنهن جا ڪيترائي مثال عام طرح سان ڏني سگهجن ٿا:

صاحبِ اولاد يعني اولاد وارو- صاحبِ جائداد يعني ملڪيت وارو، صاحبِ علم يعني علم وارو. اهڙي طرح صاحبِ چوڪنڊي سمجهہ ۾ اچي سگهي ٿو. جنهن جو تعلق تفخر جي اظهار سان آهي نہ ڪہ ايڊريس ٻڌائڻ سان.

ساڳئي قسم جي ٻئي مثال ۾ ملڪ مريد جي قبر واري تحرير آهي.

"اين چوڪندي بر ملڪ مريد خان ڪلماتي بن بجرخان"(21)

ملڪ مرحوم جي قبر مٿان قائم چوڪنڊي هن وقت ڀڳل حالت ۾ آهي، پر پرپاسي ۾ پيل ٿنڀا، سردر ۽ ڇنٽيءَ جا پٿر سالم حالت ۾ ان حقيقت جي نشاندهي ڪن ٿا تہ اتي ڪنهن وقت ۾ اها قائم هئي. تحرير ان امر جي طرف اشارو ڪري ٿي "اها چوڪنڊي ملڪ مزار مٿان...." اڏيل هئي.

انهن مثالن جي روشني ۾ چوڪنڊي لفظ جي معنيٰ پڌري ٿي پئي ٿي ۽ ان ۾ ڪنهن قسم جو ٺڪ يا گمان نٿو رهي تہ ڇتي، Pavation ,canopy کي چوڪنڊي سڏين ٿا.

جام مريد جوکيو قوم جو مشهور پڳدار ڳذريو آهي ۽ ملڪ مريد ڪلمتين جو ملڪ هيو. هر هڪ جي دور ۾ وقت جو هڪ وڏو سنڌو آهي- قبائلي طرح ٻئي پڻ جدا جدا نسلن مان آهن ۽ جاگرافيائي حساب ۾ پڻ هڪڙا پاڻ کي ڪلمت مڪران مان آيل هوت بلوچ ٿا چوائن تہ ٻيا سمن راجپوتن جي نسل مان ڪنگوري مان لڏي آيل مقامي ذات.

ايڏي ساري فرق جي باوصف ٻنهي مثالن ۾ موجود عبارت ۽ عمارت جي هڪ جهڙائي چوڪنڊي جي معنيٰ کي کولي سامهون رکي ٿي. اهڙي طرح اهو ثابت ٿئي ٿو تہ چوڪنڊي ڪنهن مخصوص طرز جي قبر جو نالو ناهي ۽ نہ وري ڪنهن چار ديواري کي ان نالي سان سڏجي ٿو.

اها ڳالهہ تہ پوري طرح ثابت ٿي چڪي آهي تہ لفظ چوڪنڊي، ڪن ليکڪن جي بي احتياطي سبب، پنهنجي اصل معنيٰ کان علاوه ٻين مختلف معنائن ۾ استعمال ٿيو آهي. جن مان گهٽ ۾ گهٽ بہ مثال ڏيئي سگهجن ٿا. باقي ليکڪن احتياط جي تقاضن جو لحاظ ڪندي، "چوڪنڊي جهڙيون" قبرون استعمال ڪيو

آهي.

ان مان سندن مراد اها آهي تہ ملير جي پرسان 'چوڪنڊي' نالي سان موسوم قبرستان ۾ جنهن قسم جون قبرون آهن، "اهڙيون قبرون."

اهڙن سڀني ليکڪن جي احتياط واري استعمال پڻ چوڪنڊي لفظ جي مفهوم کي ماڻهن جي ذهن ۾ ويتر وڌيڪ منجهائي ڦٽي ڪيو. ۽ چوڪنڊي غلط العام ۾ پنهنجي اصل مفهوم کان گهڻو هٽي ڪري 'از قسم قبر' ڪا شيءِ ڄاتي وڃڻ لڳي. اها ڳالهہ تہ سڀني جي سمجهڻ کان دور رهي تہ ملير واري مقام ۾ ڄام مريد جي چوکنڊي جي نسبت اهو "چوکنڊي وارو قبرستان" مشهور آهي، نہ ڪہ اتي موجود قبرن جي جداگانہ طرز تعمير انهن کي اهو نالو ڏنو آهي. ملير وادي ۾ ٺٽي نئين مٿان موجود مقام کي ٺٽي وارو مقام بہ سڏين ٿا ۽ ملڪ طوطا جي چوکنڊي جي نسبت، بلوچ ان کي 'طوطائي چوکنڊي' ڪري پڪارين ٿا.

هندستان ۾ سرنام نالي ڳوٺ جي پر ۾ پراڻن آثارن ۽ اسٽوپا جي موجودگي سبب فلاسافر بادشاهہ وڃي اتي منزل انداز ٿيو- قديم آثارن سان سندس دلچسپي جو اهو پهلو گهڻن جيءَ نظرن کان محو آهي. بهرحال پنهنجي والد جي ان يادگار دوري جي شان طور اڪبر اتي، اشوڪا جي دڙي مٿان هڪ اڻ ڪنڊي عمارت تعمير ڪئي، جنهن جا اڻ خال هيا ۽ مٿان ڇت. تعمير جي يادگار طور شاعر جا هي بيت ملن ٿا.

الله اڪبر

چر اينجا شاه جنت آشياني
همايون بادشاه هفت ڪشور
بروزي ·آمد بر تخت بنشت
وزان شد مطلع خورشيد افروز
كزيدون بنده را آمد بخاطر
غلام خانہ زاد شاه اكبر
كہ سازد جائي نو برسر آن
معلا گنبدي چون چراغ اخضر
نود شش سال و نهصد بود تاريخ
كہ آمد در بنا اين خوب منظر

بهرحال ان عمارت کي علائقي ۾ چوکنڊي سڏين ٿا. هن صديءَ جي اڳاٽي حصي ۾ آرڪيالاجيڪل سروي واري، ان عمارت ۽ پراڻي دڙي جي موجودگي جو ذڪر 'چوڪنڊي اسٽوپا' نالي ڪيو آهي (22)

هالا لڳ پراڻو شهر 'خدا آباد ثالث' پنهنجن عجيب آثارن سميت سنڌ جي هڪ ڀيانڪ دور تي اڄ بہ نوحہ ڪنان آهي. ان قبرستان ۾ ڪيئي ڇتيون گذاري ويلن جي قبرن تي 'سايہ رحمت' ڪيون بيٺيون آهن، مقامي ماڻهو انهن کي چوڪنڊي سڏين ٿا. (23)

مزيدار ڳالهہ اها آهي تہ عام ماڻهن وٽ انهيءَ لفظ جي معنيٰ پوري طرح واضح آهي. ڳالهہ منجهائي آهي عالمن- ان جو سبب شايد اهو آهي تہ اهڙين قبرن متعلق ابتدائي تحريرون مڙئي ٻاهرين عالمن جون آهن، جن جو ڪجهہ ڏٺو ۽ ٻڌو، ان مان جيتري قدر سمجهہ ۾ آيو ان کي معرض تحرير ۾ آندو. انهن مٿان ڪو ڏوهہ نٿو ڏئي سگهجي جو اجنبي ديس ۽ غير زبان انهن جي تحقيق کي محدود ڪيو هيو. بعد جي ليکڪن لاءِ وري اهو مشڪل هيو جو هو ابتدائي خاڪي جي مقرر ليڪن کان ٻاهر نڪري سگهن. ڪِنِ اهو احساس شديد طرح سان جڪڙيون بيٺو هيو تہ جن آثارن متعلق هو لکن ٿا، انهن جو تعارف دنيا ۾ 'چوڪنڊي' نالي سان آهي. ٻيو سبب شايد اهو آهي تہ انهن مقامي ليکڪن جي تحقيق جو موضوع بهرحال انهن قبرن جو نالو نہ هيو نہ تہ جيڪر ڳالهہ گهڻو اڳ لکت ۾ چٽي ٿي پئي ها.

پٽر جي گهڙيل عجيب ۽ حسين قبرن کي عام طرح سان 'گهاڙيون' يا گهڙايون (24) سڏين ٿا، اهو لفظ ڪراچي ڊويزن، دادو ۽ ٺٽي ضلعي ۾ مستعمل آهي. البت لس ۽ بيلي جي علائقن ۾ گهاڙي جو لفظ تمام گهٽ ٻڌڻ ۾ آيو آهي. ان بدران لفظ 'رومي' جو استعمال اڪثر ٿئي ٿو.

جيئن تہ مقامي آبادي ۾ تعليم گهٽ آهي ۽ وري سندن لکت پڙهت جي عنوانن ۾ قبرن جو نہ تہ ذڪر آهي نہ ئي وري اهڙي ڪِنِ ضرورت پيش آئي آهي جو هو ان متعلق لکن. ان ڪري پٿرائين قبرن متعلق 'لکيو پڙهيو' ڪو نہ ٿو هٿ اچي. ها جڏهن ماڻهو سرزمين تي عام ماڻهن سان احوالي ٿئي ٿو تہ انهن قبرن جي حوالي سان لفظ رومي نسبتاً وڌيڪ استعمال ٿئي ٿو.

'رومي' ۽ ان جو 'روميون' ڇو مستعمل آهي؟ ان متعلق اوائلي دور جي ڪنهن تحرير ۾ ڪوبہ اشارو ڪونهي.

مسٽر ووگل جي مضمون ۾ لفظ 'سامي' يا 'شامي' جو ذڪر انهن قبرن متعلق آيو آهي. جنهن جي توضيح هو بلوچن جي 'حلب' ملڪ شام مان لڏي اچڻ واري روايت سان ڪئي آهي، پر مزيدار ڳالهہ اها آهي تہ پنهنجي جستجو جي گذريل ڏهاڪو کن سالن دوران شايد ئي ڪٿي اهو لفظ ڪنهن مقامي ماڻهو جي واتان ٻڌو هجيم.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ گهاڙيون لفظ جي توضيح هن ريت ڪئي آهي، "عام ماڻهو انهن قبرن کي گهاڙيون (گهاڙي واهہ لاءِ) ڪري ٿا ڪوٺين يعني "گهڙيل يا اڪريل" ظاهر آهي تہ اهو لفظ انهن جي خصوصيت يعني گهڙيل پٿرن سبب پيو. (25)

• ان نالي ۾ بناوت جي انداز جو ڪو شائبو ناهي، نہ ئي صورت و شڪل طرف اشارو؛ بس صرف بناوت جي ڪم جو ذڪر ڪيل آهي، يعني گهڙيون ويل، گهاڙيل وغيره. ان ڳالهہ مان اِهُو سمجهي سگهجي ٿو تہ اهي هتان جي سماج لاءِ بس قبرون ئي هيون ۽ سي بہ گهڙيل پٿرن جون- نہ ان جي ڪا جنس هتان لاءِ اجنبي هئي، نہ ئي ڪنهن ٻئي حوالي سان سڃاتي پئي وئي؛ نہ تہ جيڪر اهڙو ريفرنس يا نالو يا گهٽ ۾ گهٽ اشارو انهن سان لاڳو ٿئي ها. اهي قبرون هتان جي سماج جي پيداوار هيون، تنهن ڪري انوکيون نہ هيون ۽ نہ ئي وري ڏسندڙ کي انوکيون ٿي لڳيون، جو اهو انهن جي خصوصي صورت ڏسي انهن کي ڪنهن عام، مروج صورت/ شيءِ سان لاڳو ڪري يا ان جي نسبت سان سڏي.

حوالا:

1) Cousens, Henry: The Antiquities of(Sind. ford University press, Karachi 1975 p.165

(2) Zajadacz-Hasternath, Salome: Chaukhandigraber Franz Steinir Verlag MBH Weisbaden 1978 p. 94

(3) Hassan, Mumtaz: Chaukhandi Artistic Pakistan-Tombs

(4) جوکيو، بشير احمد: قبرستان چوڪنڊي- اصل حقائق روزنامہ جنگ مورخہ 17 جولاءِ 1991 ي 16

(5) بروهي، علي احمد: چوڪنڊي روزانہ قرباني شڪارپور

Brohi, Ali Ahmed: History on Tomb-Sindhi Adbi Board, Jamshoro.-stones

(6 Hassan, Shaikh Khurshid: Stone Reliefs from Chaukhandi Tombs in Pakiies,stan. East and West-Is MEO, New Ser 1st. 34 (December 1984) p. 4

(7) Carter, GEL: Annual Report of the Archaeological Survey of India for 190 2- 3 p. 213

(8) بيگ، مرزا ڪاظلم رضا...............

(9) سمون، صالح محمد يار محمد: ملير جا بہ قديمي قبرستان- ماهنامو نئين زندگي- آڪٽوبر 1962 ص- 13

(10) Bukhari, Hakim Ali Shah: Chaukhandi Type Stone Tombs at Taung, History and Connservation. Pakistan Archaeology- No.... 1993 p...

Ghani, Dr. Abbas: Arms and Armour Motifs on Chaukandi Graves. Jonral & Pakistan Archaological forum. Vol. 2 Issue I, II 1993

Hussain, Shabbir: Jewellery on Chaukhandi Type Graves. Journal of Pakistan Archaeologists forum Vol. 2 Issue I, II 1993. pp

(11) احمد، بشير الدين: واقعات دارالحڪومت دهلي- حصہ دوم- اردو اڪادمي دهلي اشاعت دوم 1990ع ص 587

(12) ايضاً- ص 587

(13) Baloch, N. A: The Kalmati Tombs Pakistan-in Sindh and Balochistan p 244-Archaeology No- 26 1991

(14) Ibid p. 244

(15) Lashari, Kaleem: Evolition of Stone Graves in Kohistan and Coastal areas of Sindh, Baluchistan. Jaurnal of Pakistan Archaeologists Forum- June 92 p. 28

(16) احمد، خواجہ نظام الدين: طبقات اڪبري- جلد دوم- ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال باپسٽت پريس، ڪلڪتہ 1911- ص 245

(17) بروهي، علي احمد: چوڪنڊي- روزانہ قرباني شڪارپور

(18) تاريخ فرشتہ- اردو ترجمہ- جلد دوم- مطبع منشي نول ڪشور، لکنؤ- 1933ع ص 350

(19) لاهوري، عبدالحميد= بادشاهہ نامہ- جلد دوم ص 313

Baqar, M. Lahore Past and Presnet. p. 390

(20) معين داڪٽر: لغت نامہ دهخدا.

(21) Lashari Kaleem P.

(22) Memories of the Archalogical survey of India Archaological Report p.74

(23) چنو، محبوب علي: خدا آباد ثالث- مهراڻ، سرءُ 1955 سنڌي ادبي بورڊ- حيدرآباد ص 205

(24) بروهي، علي احمد: پير پٺو تاريخ جي آئيني ۾- روزانہ هلال پاڪستان- 17 مئي 1991ع ڪراچي ص 3

(25) Baloch, N. A: Kalmati Tombs in Sindh Baluchistan. Pakistan Archaeolgy Number 26- 1991- p. 245

ماهوار
ٽون نيايو
ڪراچي
ڊسمبر 1994ع
جلد پهريون پرچو پنجون

ايڊيٽر:
انعام عباسي

معاون ايڊيٽر:
اڪرام ساگر عباسي

4 خط
5 ايڊيٽوريل
زندگي رڳو ناڪامين جو نالو ناهي
23 ڊيل ڪارنيگي/ علي ڪاهوڙي
25 ڊائري ظفر حسن
10 پائونڊ وزن گهٽائڻ جا 10 طريقا ايلين
31 اسپرنگر/ امتيازچانڊيو
32 ...ي رستي کان گذرندي سفرنامو امير ابڙو
44 ...ڪ وسي منخاني تي ڪهاڻي ملڪ آڪاشي
46 گولڊ بٽ رولڊ ڪهاڻي طارق قريشي
48 ...رد راتين جو هڪڙو شاعر احمد سولنگي
49 ...: سرڪش سنڌي، بخش مهراڻوي، امتياز
...نواز خان زنور، سعيد ميمڻ، مظهر لغاري،
...ظهار سومرو مانجهي، علي حسن چانڊيو،
...مصطفيٰ ارباب، اشفاق آذر، امراقبال، ادل
سولنگي، جبار جمالي
51 شوبزنس جيڪ آف انڊسٽري- گوونڊا
52 سري ديوي — وري انتها جي ڳولا ۾
ڪرشما ڪان پوءِ اجي جو ٽنون هاڻ افيئر
53 ٽونيڪل ڪنا
54 اگهاڙپ جي انتها ممتا ڪلڪرني

قيمت فقط: 10 رپيا

پيسٽنگ: قمر گهانگهرو
پبلشر انعام عباسي
پرنٽر ذڪي سنز ڪراچي

ايڊريس
...نمبر 25 چوٿين ماڙ رحمان ڪورٽ تبت سينٽر
...اسنگ ايم- اي جناح روڊ ڪراچي 77400
فون نمبر: 7779041

6
سنڌ منظرنامو
جامي چانڊيو

انٽرويو

35
شهرت ماڻڻ جي مون ڪڏهن به تمنا ناهي ڪئي-
مهتاب محبوب
انٽرويو: نصير مرزا

9
خوبصورت ۽ خوشنصيب شهر
ٺٽون ديرو
منظور ڪوهيار

14
چوڪندي نالو
غلط يا برابر
ڪليم لاشاري

38
جلسي گهر
ڪهاڻي
تاراشنڪر بئنرجي
مراد علي مرزا

18
اڄ جي عورت
ولڊيورانٽ
انعام شيخ

SUZUKI

MARGALLA SEDAN 1.3 ℓ

1300cc

PAKISTAN'S FIRST NATIONAL SEDAN WITH INTERNATIONAL CLASS

A hitech product progressively manufactured in Pakistan's first ultra-modern plant, Margalla is designed to assure a smooth drive. A powerful engine combined with conservation on price, fuel consumption and maintenance brings Margalla in total harmony with your demands of an international class sedan.

Standard Equipment:

- Front heater on STD model
- Front heater with AC on DLX model
- Front seat belts
- Head rests
- Side view mirror on both sides
- Side protection moulding
- Trunk light
- Trunk opener
- Fuel lid opener
- Child lock
- Tripmeter
- Rear glass defogger
- Mud flaps
- Full width passenger compartment carpeted
- Luggage compartment with side trim carpeted
- Digital clock
- Radio (FM/AM) with Cassette Player
- Cigarette lighter
- Centre console & console box with cold drink holder
- Reclining & sliding front seats
- Arm rests small front & rear doors

For information please contact accredited Suzuki Dealers, or

PAK SUZUKI MOTOR CO. LTD.

Marketing Division Karachi:
DSU-13, Pak Steel Industrial Estate, Bin Qasim, Karachi.
Tel: 0201-750100-4.
Fax: 7737992.

Rawalpindi Area Office:
20, Services Club Building, Shahrah-e-Quaid-e-Azam, Rawalpindi.
Phone: 567518. Fax:585738.

Lahore Office:
56, Shahrah-e-Quaid-e-Azam Lahore.
Phone: 6369913
Fax: 6361508.

Noorani Process

ORIENT/McCANN

ماهوار

نئون نياپو

ڪراچي

هن پرچي جا ڪجھ ليکڪ

- ظفر حسن
- مراد علي مرزا
- منظور ڪوهيار
- ڪليم لاشاري
- انعام شيخ
- نصير مرزا
- ملڪ آڪاش
- امير ابڙو
- احمد سولنگي

بهترين شاعري،
شاهڪار ڪهاڻيون،
شو بزنس جي
دلچسپيون ۽ رنگينيون
پوسٽر سان گڏ

ملھ: ڏھ رپيا

حڪومت مخالف ڌريون - ڇيھ ڪٿي ٿيندو؟

ڇا ڪراچي کي فري پورٽ بڻجڻ ڏنو ويندو؟

ڇا سيلف فنانسنگ اسڪيم سچ پچ هاڃيڪار آهي؟

ڇا سيد عبدالله شاهه ڪوٽا سسٽم جي خاتمي سان
ايم ڪيو ايم کي راضي ڪري سگهندو؟

سيد قائم علي شاهه اڃا به وڏي وزارت جي آسري ۾!

نوجوان دانشور جامي چانڊيي جو لکيل سنڌ سفر نامو